

Aszimmetrikus mintázatok a magyar alaktanban

REBRUS PÉTER, NYTK ~ ELTE

SZIGETVÁRI PÉTER, ELTE

TÖRKENCZY MIKLÓS, ELTE ~ NYTK

Össznyelvész Konferencia, 2022. december 16–17, ELTE

Két aszimmetrikus jelenség

1. hangrendileg ingadozó tövek eltérő hajlamai
2. az /e/ kétszínű harmonikus viselkedése

⇒ többszörös allomorfia a 3. személyű birtokos paradigmában

A magyar előlségi harmónia típusai (Siptár 1994)

1. hátsó magánhangzós toldalékot választó tövek (B)
 - pl. *mustár-tól, bor-ban, bank-nál*
2. elülső magánhangzós toldalékot választó tövek (F)
 - pl. *vezér-től, hír-ben, tönk-nél*
3. harmonikusan ingadozó tövek (B~F) (jellemzően BN^+ , ahol $N=\{i, í, é, e\}$)
 - pl. *arzén-tól/től, sóder-ban/ben, kolibri-nál/nél*

Az ingadozó tövek preferenciái

hátsó toldalék		preferencia	elülső toldalék	
fotellal	18,1%	nincs/gyenge	fotellel	81,9%
fotelhoz	19,4%		fotelhez	80,6%
fotelra	36,7%		fotelre	63,3%
fotelok	30,9%		fotelek	69,1%
fotelom	60,0%		fotelem	40,0%
fotelunk	6,7%		fotelünk	93,3%
partnerral	1,6%		elülső erős	partnerrel
partnerhoz	1,4%	partnerhez		98,6%
partnerra	4,8%	partnerre		95,2%
partnerok	0,02%	elülső teljes	partnerek	99,98%
partnerom	0,32%		partnerem	99,68%
partnerunk	0,03%		partnerünk	99,97%
haverral	97,2%	hátsó erős	haverrel	2,8%
haverhoz	91,7%		haverhez	8,3%
haverra	88,9%		haverre	11,1%
haverok	99,55%	hátsó teljes	haverek	0,45%
haverom	100,00%		haverem	0,00%
haverunk	100,00%		haverünk	0,00%

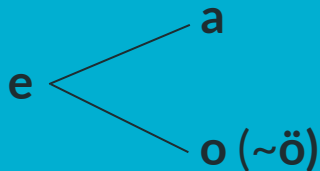
(forrás: <http://szotar.mokk.bme.hu/szoszablya>)

Az ingadozó tövek preferenciái

- egyes töveknek nincs (vagy gyenge a) preferenciája (pl. *sóder*, *bakter*, *fotel*)
- a preferenciával bíró tövek esetében
 - a **mássalhagzó**-kezdetű toldalékoknál erős a preferencia (Forró 2013)
 - elülsőre, pl. *partner-rel*: 98,4%
 - hátsóra, pl. *haver-ral*: 97,2%
 - a **magánhangzó**-kezdetű toldalékoknál (szinte) kategorikus a preferencia
 - elülsőre, pl. *partner-ek*: ≈ 100%;
 - hátsóra, pl. *haver-ok*: 99,6%

Az /e/ harmonikus párjai (/ë/ nélküli nyelvváltozatokban)

1. e ~ a, pl. -nek~nak, -vel~val, -re~ra, -et~at,
2. e ~ o ~ ö, pl. -hez~hoz~höz, -szer~szor~ször, -en~on~ön

A birtokos paradigmában mindkét (és egy harmadik) alternáció előfordul:

1. E3 -je~ja, ill. -e~a
2. E1 -em~om~öm, E2 -ed~od~öd, T2 -etek~otok~ötök
3. (T1 -ünk~unk, T3 -jük~juk, ill. -ük~uk)

A 3. személyű birtokos toldalékok *j*-je

Nagyfokú allomorfia a mássalhangzóvégű tövek után:

- szibiláns/palatális után kötelezően *j* nélküli
 - pl. *humusz-a/uk*, *lazac-a/uk*, *plázs-a/uk*, *szelony-a/uk*
- gyakori szavaknál *j* nélküli allomorfok: E3 *-e~a*, T3 *-ük~uk* (Papp 1975)
 - pl. *dal-a/uk*, *kör-e/ük*
- kölcsönszavaknál máskor a produktív allomorf *j*-s: E3 *-je~ja*, T3 *-jük~juk* (Kiefer 1985)
 - pl. *modul-ja/juk*, *monszun-ja/juk*, *dízel-je/jük*, *liter-je/jük*

A 3. személyű birtokos *j* nélküli toldalékok

Engedélyezés: a *j* nélküli *-e~a* és *-ük~uk* allomorfok magánhangzójának szerepelnie kell a birtokos paradigmán belül egy másik cellában (nyitótövekre: Kálmán sz. k.)

- harmonikus tövek:
 - van engedélyezés (*-e-, -u-, -ü-* esetén):
dízel-ünk ⇒ *dízel-ük*, *modul-unk* ⇒ *modul-uk*; *dízel-em* ⇒ *dízel-e*
 - nincs engedélyezés (*-o-, ill. -a* esetén):
modul-om/od ⇒ **modul-a* (de nyitótőnél van: *vonal-am/ad* ⇒ *vonal-a*)
- ingadozó tövek:
 - azonos/különböző magánhangzók: mint fent, pl. *fotel/haver/partner-om/od* ⇒ *-*a*
 - kötőhangzóra vonatkozó megszorítás ⇒ további korlátozás a birtokos paradigmában:
**haver-em* ⇒ **haver-e*; **haver-ünk* ⇒ **haver-ük*; **partner-unk* ⇒ **partner-uk*

Aszimmetriák a birtokos paradigmában

E3 birtokos toldalék				T3 birtokos toldalék			
elülső		hátsó		elülső		hátsó	
j	∅	j	∅	j	∅	j	∅
		modul-ja	*modul-a			modul-juk	modul-uk
dízel-je	dízel-e			dízel-jük	dízel-ük		
fotel-je	fotel-e	fotel-ja	*fotel-a	fotel-jük	fotel-ük	fotel-juk	fotel-uk
partner-je	partner-e	partner-ja	*partner-a	partner-jük	partner-ük	partner-juk	*partner-uk
haver-je	*haver-e	haver-ja	*haver-a	haver-jük	*haver-ük	haver-juk	haver-uk

Az aszimmetria dimenziói ingadozó tövek esetén

1. tőtípus (ugyanazzal a toldalékallomorffal):
 - F-toldalékkal, pl. *fotel-e* – **haver-e*; *partner-ük* – **haver-ük*
 - B-toldalékkal, pl. : *fotel-uk* – **partner-uk*
2. harmonicitás (ugyanazzal a tövel):
 - F-toldalék igen, de B-toldalék nem, pl. *fotel-e* – **fotel-a*; *partner-ük* vs. **partner-uk*
 - B-toldalék igen, de F-toldalék nem, pl. *haver-uk* – **haver-ük*
3. 3. személyű birtokos száma (ugyanazzal a tövel és ugyanolyan harmonicitású toldalékkal)
 - T3 igen, de E3 nem, pl. *fotel-uk* – **fotel-a*
4. *j* megléte/hiánya (ugyanazzal a tövel és ugyanolyan harmonicitású toldalékkal):
 - B-toldalék *j*-vel igen, de *j* nélkül nem, pl. *fotel-ja* – **fotel-a*; *partner-juk* – **partner-uk*
 - F-toldalék *j*-vel igen, de *j* nélkül nem, pl. *haver-je* – **haver-e*

Az aszimmetria 4 dimenziója

		fotel		partner		haver		notesz	
		F	B	F	B	F	B	F	B
E.3	∅	+	-	+	-	-	-	+	+
	j	+	+	+	+	+	+	-	-
T.3	∅	+	+	+	-	-	+	+	+
	j	+	+	+	+	+	+	-	-
allomorfok		3/4		3/3		2/3		2/2	

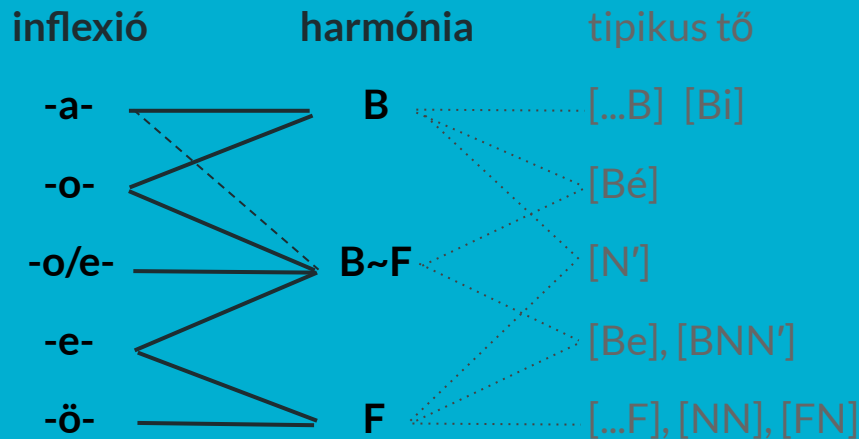
Tematikus magánhangzók

- a négyes váltakozást (o~a~e~ö) mutató toldalékok kezdő magánhangzója harmonikusan kötöttebb: **partner-ok*, **haver-ek* (de *partner-rel/ral*, *haver-rel/ral*)
- ezek a magánhangzók egy morfológizált alrendszer alkotnak: **tematikus magánhangzók**, amelyek **inflexiós osztályokat** jelölnek:

-o-	-a-	-e-	-ö-	-o/e-
modul, monszun haver, matek, acél	(akut) (konkrét)	dízél, liter, bit partner, koncert	kűr, kőr, etűd kajüt, sofőr	sóder, fotel, affér
kas, pár ↔ cél, kín ↔	vas, vár ↔ hég, ín ↔ derék, fazék ↔	kés, vér éj, él, szín kerék öz, fül ↔	ős, zúr gőz, sü	

Két ragozási alrendszer

1. az inflexiók osztályok (a tematikus magánhangzók szerint: -o-, -a-, -e-, -ö-, -o/e-) a V-kezdetű toldalékokat szabják meg
2. a harmonikus osztályok (jobbára a tő fonológiai felépítése szerint: B, F, B~F): a C-kezdetű toldalékokat szabják meg
3. a két alrendszer közötti leképezés nem egyértelmű (N={i,í,é,e}, N'={i,í,é}):

A birtokos paradigma aszimmetriája

A birtokos paradigma aszimmetriáját az okozza, hogy vannak magánhangzó- és vannak mássalhangzó-kezdű allomorfok, amelyekre a két ragozási alrendszer eltérő szabályai vonatkoznak.

1. Harmóniarendszer (előlségi harmóniaosztály)
2. Paradigmarendszer (tematikus magánhangzó)

A paradigmarendszerben a bizonytalanság (*bias*) kisebb, a memorizálás magasabb fokú. A harmóniarendszer érzékenyebb a tömagánhangzók minőségére.

Érvek az inflexiós osztályok léte mellett

1. a tő harmonikus osztályából a V-kezdetű toldalékok nem jósolhatóak meg
 - a. a preferenciát mutató tövek miatt: B~F → -o- vagy -e- vagy -o/e- (ritkán -a-)
 - b. a lexikálisan adott nyitótövek miatt: B → -o- vagy -a-; F → -ö- vagy -e-
2. az inflexiós osztályok kevésbé ingadozhatnak: a B~F osztályon belül
 - -o- osztály, pl. *haver, fater, matek, maszek*
 - -e- osztály, pl. *partner, koncert, Anett*
 - -a- osztály (ritkán), pl. *-férfi-hoz/hez, de férfi-ak/*ek; konkrét-nak/nek, de konkrét-ak/*ek*
3. az osztályoknak gyakran szemantikai korrelátumaik vannak; a **Be** töveken belül:
 - -o- osztály: “**familiáris**” szavak (gyakori, informális/kicsinyítőképzős)
 - -e- osztály: “**kulturális**” szavak (formális, fonotaktikailag jelölt)
4. a toldalékkezdő magánhangzó a tő mellett álló **tematikus magánhangzó**, amely a paradigmán belüli engedélyezési viszonyoktól függhet

További vizsgálatok

- az alrendszerek és a fonológiai megszorítások kapcsolata (3. birtokos *j*-je, accusativus kötőhangzója, kerek ségi harmónia)
- az alrendszerek és a morfológiai, ill. szintaktikai kategóriák kapcsolata (főnév–melléknév, inflexió–képző)
- többszörös toldalékolás esetei
- a két alrendszer közötti sztochasztikus kapcsolatok leírása (harmonikus hajlam)
- paradigmikus alapalakok (*principal part*) kiválasztása, kölcsönös entrópia

Köszönjük

- a figyelmet az Össznyelvész Konferencia résztvevőinek
- a hasznos megjegyzéseket az ELTE Elméleti nyelvészet szak Morfofonológia szemináriumára járó diákoknak
- a támogatást az NKFI-139271 pályázatnak (*A paradigmaszerkezet szerepe a magyar fonológiában és alakokban nyelvtipológiai szempontból*)

Aszimmetriák a birtokos paradigmában (teljes)

E3 birtokos toldalék				T3 birtokos toldalék			
elülső		hátsó		elülső		hátsó	
j	∅	j	∅	j	∅	j	∅
		modul-ja	*modul-a			modul-juk	modul-uk
		*lakmusz-ja	lakmusz-a			*lakmusz-juk	lakmusz-uk
dízel-je	dízel-e			dízel-jük	dízel-ük		
*tenisz-je	tenisz-e			*tenisz-jük	tenisz-ük		
fotel-je	fotel-e	fotel-ja	*fotel-a	fotel-jük	fotel-ük	fotel-juk	fotel-uk
partner-je	partner-e	partner-ja	*partner-a	partner-jük	partner-ük	partner-juk	*partner-uk
haver-je	*haver-e	haver-ja	*haver-a	haver-jük	*haver-ük	haver-juk	haver-uk
*notesz-je	notesz-e	*notesz-ja	notesz-a	*notesz-jük	notesz-ük	*notesz-juk	notesz-uk